

ЕСТЕТИЧНІ ТА ЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПЕДАГОГІЧНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ

УДК 378.14

Олена Семенов,
м. Київ

АКАДЕМІЧНА ЛЕКЦІЯ ЯК ПРОФЕСІЙНИЙ КОМУНІКАТИВНИЙ ФЕНОМЕН

У статті на прикладі лекцій відомих учених минулого і сьогодення розглянуто ознаки, властивості, принципи укладання тексту академічної лекції. Приділено увагу деяким мовним засобам текстової організації. Доведено необхідність вивчення режисури і засобів мовленнєвої індивідуальності професійного комунікативного жанру.

Ключові слова: академічна лекція, науково-навчальний текст, режисура тексту, мовні засоби, мовленнєва індивідуальність.

Ускладнення професійно-комунікативних завдань підготовки у вищій школі, акцентування уваги передусім на самостійній роботі та її технологічному забезпеченні й водночас уже доволі системна невдоволеність учасників навчального процесу лекційним викладанням актуалізують вимоги більш чітко окреслити підходи до побудови й оцінки ефективності академічної лекції. Практичний досвід підтверджує: дія лекційного матеріалу повинна стимулювати й розвивати, передусім не систему знань, а мислення й навички самостійної дослідницької роботи. Отже, сьогодні зростає потреба реалізувати такі функціональні пріоритети лекцій, як *мотиваційно-ціннісна* (вплив на розвиток пізнавальних потреб, інтересу, цінностей слухачів), *професійна* (створення умов для професійного самовизначення, саморозвитку слухачів), *методологічна* (лекція демонструє авторський підхід до постановки, вибору стратегії вирішення проблеми, прогнозування). Фактично йдеться про дотримання критеріїв академічної лекції, запропонованих свого часу ще мовознавцем О. Потебнею, істориком В. Ключевським, дидактом Ф. Буслаєвим: науковість, логічність, єдність думки і змісту, нерозривність теорії і фактів, висока емоційність. Дотримання чи реалізація таких функцій сприяє опануванню

«культури професії» (А. Вербицький) і формуванню культури особистості.

Однак практика вузівського викладання засвідчує ще доволі консервативну перевагу педагогічного впливу над педагогічною взаємодією. Наявна й недооцінка гуманістичних, педагогічних цінностей навчальних курсів у виробленні системи переконань і ціннісних орієнтацій студентської молоді. Покликання ж викладача вищої школи, – аргументує академік І. Зязюн, – у навчанні учнів своєю Поведінкою, своїми Знаннями, своєю Людністю.

Отже, питання «бути чи не бути університетській лекції сьогодні» дослідники пов'язують насамперед із лектором, його досвідом текстотворення, прагненням до самовираження, що знаходить вияв у індивідуальному стилі викладання: авторських стилістичних прийомах застосування різних мовних засобів для установки морально-психологічного контакту на спільну творчу діяльність, створення атмосфери пізнавально-емоційного спілкування викладача з аудиторією.

У науково-довідкових і навчально-методичних джерелах лекцію розглядають як «дидактичну модель», «метод навчання», «технологію освіти», «форму і засіб навчання». Найбільш вдалим вважаємо визначення академіка С. Гончаренка: «Лекція – це систематичний, послідовний виклад навчального матеріалу, будь-якого питання, теми, розділу предмета, методів науки» [1, с. 189]. Така характеристика спонукає розглянути академічну лекцію як професійний комунікативний феномен, науково-педагогічний комунікативний процес, багатоаспектне дійство, що дозволяє захопити вихованців «власними емоціями, інтересом, бажанням ... з власної волі залучитися до запропонованої педагогом навчальної діяльності» [7, с. 33].

На моделі освітнього процесу, ключовими ідеями якого виступають пізнання – знання – інтелект – афект – цінності – воля – досвід – проект – дія, наголошується у «Проекті концепції розвитку багаторівневої педагогічної освіти в Україні», авторами якої є академіки В. Андрущенко та І. Зязюн. Розвитку творчої індивідуальності педагогів присвячені фундаментальні праці О. Отич. Функціональне наповнення і систему моніторингу якості лекційного викладання пропонують Г. Кисметова, С. Костогриз, Г. Красильникова, Г. Ткачук [2; 3], особливості культури і техніки

мовлення викладача вищої школи розглядає Т. Пічугіна [9], діалог як засіб побудови суб'єкт-суб'єктних відносин – І. Зязюн, Е. Помиткін, Т. Щербан та ін.

З урахуванням публікацій вищенаведених авторів у межах статті з'ясуємо деякі аспекти культури академічної лекції у вимірах педагогічної дії відомих учених минулого і сьогодення: властивості, принципи укладання, мовні засоби текстової організації наукових текстів. Джерельною базою для аналізу виступають друковані та записані автором тексти лекцій Н. Абашкіної, Н. Волошиної, І. Зязюна, О. Лавриненка, Л. Мацько, Н. Ничкало, О. Отич, М. Пентилюк.

Систематизація й узагальнення різних наукових підходів дає можливість припускати, що академічна лекція – це своєрідна педагогічна система, сукупність дидактично спресованих інформаційних блоків, тісно пов'язаних внутрішніми системними зв'язками і пронизаних особистісним смислом. Її мета – закласти основи наукових знань, познайомити з методологією наукового дослідження з відповідної дисципліни і разом з тим забезпечити науково-педагогічну взаємодію викладача і студентів. У такому контексті загострюється увага до культури тексту академічної лекції, укладання якого важливо здійснювати з урахуванням наступних принципів.

Принцип *професійної значущості* виявляється в повідомленні необхідних відомостей із галузі професійної сфери діяльності; *науковості* – полягає (за Ю. Сорокіним) у дослідженні об'єктивного (істинного) змісту речей і явищ та їх взаємодії. *Новизна* професійно орієнтованої інформації, її пізнавальної цінності характеризується наявністю теоретичних положень, нових знань, які обґрунтовані на основі фундаментальних або прикладних наукових досліджень і розкриваються в авторській концепції, оцінці певного явища чи факту. *Доступність* фахівцям однієї чи кількох галузей означає зрозумілість, легкість сприйняття інформації, відповідність повідомлення комунікативній сприйнятливості користувача. Принцип *змістової завершеності* реалізується в цілісності розкриття намічених завдань. Зростає і вага *принципу інтертекстуальності*, суть якого – діалог із певною чужою смисловою позицією, на взаємодії «своєї» і чужої» мови (залучення читача до авторського міркування).

Відповідно розширюється палітра ознак і властивостей науково-навчального тексту, зокрема цілісності, членованості, логічної зв'язності, інформаційної, емоційно-оцінної, спонукальної насиченості, завершеності, послідовності, комунікативності, проблемності, діалогічності. Зокрема, *цілісність* тексту передбачає внутрішню організованість, смислову єдність, цілісне оформлення початку й кінця твору, переходи між частинами тексту, що забезпечується визначеними мовними одиницями. *Логічну зв'язність* наукового тексту забезпечують мовними одиницями, які виражають причину і наслідок, умову й наслідок (*тому що, зважаючи (з огляду) на це, через те, що; оскільки, завдяки тому, що; внаслідок (в результаті) цього, у зв'язку з цим, згідно з цим, у цьому (такому) разі (випадку), за цих (таких) умов, на цій підставі*).

Інформативної, оцінної насиченості (ступінь смислової і змістової новизни лекції) досягають шляхом доказовості та об'єктивності викладу, насиченості вузькоспеціалізованими і загальнонауковими термінами. Така ознака, як *діалогічність* виражається у використанні проблемних запитань, цитат, оцінних мовних засобів тощо. Так дослідник повідомляє про мету розгляду відповідної теми (*зупинимося на*), кваліфікує свої дії (*розглянемо, проілюструємо, наведемо приклад*), прагне висловити власне бачення стосовно певної проблеми, подискутувати з фахівцями. Ознаками мови академічної лекції вважають також точність наукової термінології, вірогідність вихідної інформації, критичність у відборі фактів.

Важливо, щоб дія лекційного матеріалу спонукала студента до подальшого занурення в текст конспекту чи підручника (бажано того ж автора). Наприклад, у навчальних книгах академіка Л. Мацько замість звичних монологічних текстів із нейтральним тоном отримуємо насолоду працювати з новими текстовими нормами діалогічного мовлення:

«Мова є найпотужнішою впливовою системою. Тільки вона здатна забезпечувати повне ефективне спілкування, тобто таке, в якому досягається мета і зберігається комунікативне співробітництво, певна рівність комунікантів, персоніфікація людини як особистості у соціумі і його культурі» [5, с. 234].

Однак далеко не завжди писемний текст дає можливість повноцінно відтворити лекцію. Відчуті справжнє враження і професійне задоволення можна насамперед лише тим, хто був присутній в аудиторії. На відміну від конспекту чи підручника лекція – це безпосереднє встановлення зв'язку студентів з навчальною дисципліною, своєрідна синергія викладача і студента. Саме індивідуальність лектора вивищує лекцію перед іншими джерелами навчальної інформації.

Звернемося до секретів педагогічної майстерності відомих учених. Лекторам-початківцям варто поміркувати над ідеями цінності особистості, які обґрунтував видатний український педагог А. Макаренко. Актуальними є й ідеї цінності акторської майстерності, запропоновані К Станіславським.

До речі, саме на поєднанні цих ідей була вибудована лекторська система професора механіки і талановитого педагога вищої школи А. Мінакова (1893 – 1954). Її головне кредо автор визначив так: «Лектор – це вчений, філософ, артист і вихователь» [4, с. 56]. Власною викладацькою діяльністю відомий дослідник пропагував режисуру лекції: її змісту, поведінки в аудиторії, режисуру інтонації та жесту, відчуття часу. Пізніше відомий філософ і педагог, продовжувач ідей А. Макаренка І. Зязюн напише: «...Учитель уособлює в самому собі творця уроку, і виконавця, і режисера виконання творчого задуму» [8, с. 455].

Достатньо продуманими вважаємо поради А. Мінакова щодо роботи над текстом лекції як художнім твором, в якому обов'язково повинні бути зав'язка, розвиток сюжету, розв'язка і «певна емоційна крива» [4, с. 78]. Йдеться про максимальну емоцію, головну ідею, що має пронизувати кожне заняття. Водночас, зауважував учений, лекцію не варто розглядати як закінчений твір, вона лише його частина.

Додамо до цих міркувань важливість і такої якості, як культура слухання лекції. При цьому скористаємося дослідженнями психологів О. Леонтьєва, М. Жинкіна, В. Зінченка, що стосуються сприймання лекції, психічного процесу відображення людиною змісту тексту при безпосередньому впливі на органи чуття. Важливою умовою успішного сприймання є потреба, зацікавленість, внутрішня мотивація.

Слухачам, як показує вузівська практика й опитування студентів, необхідний час на декодування змісту усного мовлення (час на переведення її в план уявлень і понять). Фраза, що складається з 5-9 смислових одиниць і вимовляється на одному подиху, утримується оперативною пам'яттю лише впродовж кількох секунд. Фраза, що складається з більшої кількості смислових одиниць, не може бути схоплена свідомістю слухачів одразу. До моменту завершення такої фрази звуковий образ її початку може зникнути з оперативної пам'яті слухачів, а це викличе труднощі у смисловому декодуванні фрази і в точному розумінні її смислу. Таким чином, мовлення лектора, смисл якого не сприймається свідомістю слухачів, руйнує увагу аудиторії.

Усвідомлення лекційного тексту – це осягнення розумом, осмислення структури і змісту тексту через аналіз вербальної форми тексту. Значною мірою усвідомлення сприйнятого залежить від досвіду, фонових знань особистості, оперативної пам'яті, творчого мислення, ступеня концентрації уваги на інформації, яку необхідно сприйняти. Наслідком сприймання тексту є розуміння його смислової структури. Йдеться про розкриття сутності предметів та явищ, описаних у науковому тексті, усвідомлення зв'язків, стосунків і залежностей між ними. Це означає, що реципієнту важливо вміти порівняти пропонований зміст із наявними знаннями для того, щоб вилучити нову для себе інформацію й, відповідно, нове знання. Мислительна обробка отриманої інформації відбувається шляхом поділу тексту на смислові частини; виділення ключових слів; сортування смислових частин за їх значенням і ознаками; співвідношення вилученої інформації з існуючими знаннями; визначення новизни отриманої інформації, можливості її використання у практичній діяльності; згортання інформації, зведення її до основних положень. Виявом (підсумком) розуміння вважають інтерпретацію тексту, тобто вміння слухача подати власне бачення отриманої інформації.

Складові успіху лекції, за А. Мінаковим, – і в *режисурі інтонації* викладу науково-навчального матеріалу. Важливу роль на лекції відіграє чітка, звучна, відточена вимова, різноманітність тональних рисунків, чистота і ясність тембру, гнучкість, рухомість, адаптивність, емоційна насиченість і виразність фрази і сугестивність. Потрібно вирішити, де і який наголос (логічний,

емфатичний), яку інтонацію застосувати для загострення уваги чи інтелектуального відпочинку слухачів.

Тут вартує уваги досвід роботи Академії педагогічної майстерності (керівник – І. Зязюн) і зокрема лекції професора О. Лавриненка з проблем удосконалення техніки мовлення. Для вчителів і викладачів вищої школи досить важливими є запропоновані ним тренувальні вправи на розвиток мовленнєвого дихання, голосу, дикції й орфоепії. Поставити застуджений чи відновити втомлений голос допомагають вправи, спрямовані на правильне дихання, розминку і тренування активних м'язів мовленнєвого апарату, відпрацьовування правильної артикуляції кожного голосного і приголосного звука.

Перед лекцією завжди важливий орфоепічний тренінг, доводить мистецтвознавець П. Овчиннікова: «Уся попередня робота над змістом тексту й аналізом умов комунікації піде нанівець, коли читець (не в інтересах стилістики, а в силу слабого знання мови) порушує норми наголосу, пропускає необхідні чи додає непотрібні літери і чужі звуки, інтонаційно підкреслює зовсім не ті місця тексту, котрі потребує зміст» [6, с. 341].

Т. Пічугіна ділиться досвідом роботи семінару педагогічних знань для викладацьких кадрів, який понад тридцять років працює при кафедрі психології, педагогіки та права Національного університету «Львівська політехніка» [9, с. 65]. Зокрема, доводить авторка, обов'язкова умова гарного мовлення – це зрозуміла й чітка дикція. Внаслідок недбалості у звуковимові мовлення стає невиразним і нерозбірливим. Це виявляється в «з'їданні» кінцевого приголосного чи звуків у середині слова, звучанні «крізь зуби». Нерухома верхня і млява нижня губи заважають чіткій і правильній вимові багатьох свистячих і шиплячих приголосних. Мовлення часто буває нерозбірливим унаслідок швидкого темпу, коли слова нібито «настрибають» одне на одне. Говорити треба плавно, привчитися чітко артикулювати ротом, широко його відкриваючи. Основою дикції є злагоджена й енергійна робота всіх м'язів, які беруть участь у мовленнєвому процесі.

Слід виховувати і культуру паузи й наголосу. До речі, такою культурою добре володіють І. Зязюн і Л. Мацько. Поєднання певних інтонаційних елементів у мовленні лектора (збільшення інтенсивності голосу, різнотемпова структура фраз, емотивні

інтонемами, інтонемами важливості тощо) засвідчує індивідуальний інтонаційний стиль.

Однак, наголошує у своїх педагогічних порадах А. Мінаков, «інтонація в зошиті зникає. Тому варто говорити: «Підкресліть слово». А ще краще випустити це слово зовсім, а потім сказати, що забули, впишіть, прошу. Отже, це слово потрібне» [4, с. 78].

Емоційна взаємодія, що ґрунтується на співтворчості, і набуті знання втіляться у нових дослідженнях, науковому пошуку учнів, допоможуть молодим викладачам сформувати власну манеру викладання. Тому важливою для лектора вважав А. Мінаков і *режисуру форми*: початок лекції, навіть вхід в аудиторію. Сам майстер ніколи не починав лекцію одразу, спочатку пропонував деякі запитання, цим самим вивчаючи настрій слухачів, а потім вимовляв першу фразу. Часто ця фраза була неочікуваною, стосувалася філософії, бібліографічних відомостей, відомих фактів із різних наук. Це могла бути і цитата (А. Мінаков пропонував вести щоденник цитат відомих філософів, учених, політичних діячів). Звичайно, тут, власне, йдеться також про соціокультурний досвід, професіоналізм, знання психології студентів і технології педагогічного процесу і, безумовно, стаж викладацької роботи. Отже, дійсно, педагог має відчувати життя аудиторії і «виконувати лекцію» разом зі слухачами, а не перед нею» [4].

Режисуру лекції збагатили наші сучасники. Лекції Н. Абашкіної, відомого вченого з порівняльної педагогіки, завжди переконували слухачів щодо виховання потреби нещадної вимогливості лектора до себе. Вчена доводила: насамперед через інтерес та інтелектуальні відчуття важливо досягати активного сприйняття й осмислення основного змісту. Для цього слід раціонально використовувати силу голосу, темп мовлення, смислові паузи, ставити проблемні запитання. Підтримати атмосферу інтелектуального пошуку викладач може висвітленням дискусійних проблем.

Характерними рисами лекцій відомого методиста, академіка Н. Волошиної завжди були бадьорість, діловитість, упевненість, зосередженість, а ще творча схвильованість. Саме через погляд вона логічно визначала рівень зацікавленості аудиторії інформацією, дізнавалася про настрій і психоемоційний стан учнів. Не завжди слід прагнути до проблемності будь-якою ціною, –

доводила Н. Волошина, – реальніше зробити вибір, пам'ятаючи, що проблемне навчання забезпечує більш високу стійкість засвоєння матеріалу, але вимагає часу.

Лекції Л. Мацько – це лабораторія мовної майстерності, навчаючи якій у курсах стилістики і риторики, дослідниця виробляє у студентів усвідомлене ставлення до мови. Для досягнення ефекту індивідуального спілкування радить уникати мовленнєвих штамтів, працювати над мовними зворотами, які увиразнять інформацію. Згоду з думкою співбесідника висловлює такими мовними засобами: *підтримую Вашу думку стосовно...*; незгоду – *Важко погодитися з тим, що...* З метою отримання від співбесідника інформації стосовно певного питання застосовує такі конструкції: *Як ви вважаєте; Чи згодні ви з тим, що.* Для уточнення або доповнення потрібної інформації послуговується такими мовними кліше: *Що ви мали на увазі; Уточніть, прошу... Наведіть приклад...*

Відомий лінгводидакт М. Пентилюк серед прийомів активізації діяльності студентів на лекції пропонує такі: прийом співучасті – використання дієслів першої особи множини (*зазначимо, зупинимося на таких аспектах*); прийом навіювання (апелювання до спільності професійних, соціальних інтересів); прийом текстового очікування (подається спочатку факт, а відтак його пояснення); прийом психологічної паузи (5-7 секунд) між блоками наукової інформації; прийом парадоксальної ситуації – одна подія розглядається з різних боків; прийом постановки проблемного питання (формулювання на початку лекції проблемного запитання й пошук відповіді на нього впродовж заняття спільно зі слухачами); прийом використання фактичного матеріалу, засобів наочності, прикладів (залучення статистичних даних, таблиць, графіків, наведення прикладів-ілюстрацій).

Професор О. Отич включає у свої лекції елементи короткого діалогу з аудиторією, ставить декілька мініпроблем і вимагає самостійних дій студентів, спрямованих на вирішення проблем.

Науковий діалог із академіком Н. Ничкало спонукає до розвитку мовленнєвих умінь представити власну думку в гармонії форми і змісту. Свої лекції вчена готує з дотриманням основних принципів англійського філософа-лінгвіста Пола Грайса: кількість інформації («Не говорити більше чи менше, ніж потрібно для

виконання поточних цілей діалогу»); якість («Не говорити того, що вважаєш хибним або для чого не маєш достатніх підстав»); спосіб («Уникай неоднозначності, будь лаконічним і організованим»); «комунікативна співпраця», що виявляється в коректності висловленої критики й етичному оформленні негативної оцінки.

На лекціях в академіка І. Зязюна ми обов'язково стаємо свідками, як народжується і пульсує думка. Посилення аргументації, – зауважує вчений, – обґрунтування положень, переконання повинні йти паралельно за двома напрямками: раціональному й емоційному.

Отже, узагальнення дослідницьких матеріалів дає підстави окреслити академічну лекцію як цілісний комунікативний блок, педагогічну систему, що має чітку, логічну структуру із внутрішньо завершеними частинами, насиченими відповідною термінологією та ознаками. У центрі моделі такої лекції особистість викладача, яка повинна поєднувати в собі вченого, філософа, вихователя та режисера, й особистість студента. Ефективність режисури академічної лекції впливає як на ефективність навчання в цілому, так і на якість вищої освіти. Ці питання розкриємо в подальших наукових студіях.

Список використаної літератури

1. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Кисметова Г.Н. Лекция в вузе как средство активизации познавательной деятельности студентов педагогического университета: дисс. ... кандидата пед. наук: 13.00.08 / Кисметова Галия Нагибудаевна. – Самара, 2004. – 227 с.
3. Костогрив С.Г. Академічна лекція в системі моніторингу якості навчального процесу / С.Г. Костогрив, Г.В. Красильникова, Г.С. Ткачук // Вісник Хмельницького національного університету. – 2009. – №2. – С. 237-242.
4. Лишевский В.П. Педагогическое мастерство ученого: о преподавательской деятельности профессора А.П. Минакова / В.П. Лишевский. – М. : Наука, 1975. – 120 с.
5. Мацько Л. Українська мова в освітньому просторі : навч. посіб. [для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр»]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 675 с.
6. Овчиннікова А.П. Виразальні засоби мовного дискурсу у метахудожньому контексті: дис. ...доктора мистецтвознавства: 17.00.01 / Овчиннікова Альбіна Петрівна. – К., 2002. – 405 с.
7. Отич О. Розвиток творчої індивідуальності студентів професійно-педагогічних навчальних закладів засобами мистецтва : монографія / О.М.Отич; за ред. І.А. Зязюна. – Чернівці : Зелена Буковина, 2011. – 248 с.
8. Педагогічна майстерність: хрестоматія / Упоряд.: І.А. Зязюн, Т.Г. Дмитренко

та ін.; за ред. І.А. Зязюна. – К. : СПД Богданова А.М., 2008. – 462 с.

9. Пічугіна Т. Покращення лекторської майстерності викладача вищої школи – шлях до професійної майстерності / Т. Пічугіна // Вісник Львівського університету. Серія Педагогічна. – 2009. – Вип. 25. – Ч. 3. – С. 61-69.

Елена Семенов

АКАДЕМИЧЕСКАЯ ЛЕКЦИЯ КАК ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ КОММУНИКАТИВНЫЙ ФЕНОМЕН

В статье на примере лекций известных ученых прошлого и настоящего времени рассмотрены основные черты, принципы составления текста академической лекции. Уделено внимание и некоторым языковым средствам текстовой организации. Доказана необходимость изучения режиссуры и средств речевой индивидуальности профессионального коммуникативного жанра.

Ключевые слова: академическая лекция, научно-учебный текст, режиссура лекции, речевые средства, речевая индивидуальность.

Olena Semenog

ACADEMIC LECTURE AS A PROFESSIONAL COMMUNICATIVE PHENOMENON

The properties, principles of making academic lectures text are presented on the example of lectures texts of famous scientists of past and present days in the article. Attention is paid to some linguistic means of textual organization. It is proved the necessity of studying the direction of speech and individual professional communicative genre.

Key words: academic lecture, scientific and educational text, text direction, language tools, speech individuality.

Одержано 06.11.2011 р.